

ANDRZEJ WYCZAŃSKI 13 IV 1924–22 III 2008

Profesor Andrzej Wyczański urodził się w Warszawie 13 IV 1924 r. Uczył się w gimnazjum Stefana Batorego, a maturę zdobył na tajnych kompletach w czerwcu 1942 r. Studia historyczne rozpoczął na tajnym Uniwersytecie Warszawskim, a ukończył w Krakowie, dokąd przeniósł się po upadku powstania warszawskiego. Pracę magisterską o stosunkach społeczno-politycznych na Pomorzu Zachodnim w XII w. przygotował pod kierunkiem prof. Romana Grodeckiego, a obronił latem 1946 r. Powrót do stolicy nastąpił dopiero w 1946 r. I wtedy właśnie związał się z Instytutem Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Wykonywał, jak wszyscy asystenci i profesorowie, obowiązki dydaktyczne, ale równocześnie uczestniczył w pracach na rzecz uruchomienia lektorium instytutowego. Po latach z rozrzewnieniem wspominał, iż w katalogu do dziś znajdują się karty katalogowe książek wpisywane wówczas jego ręką („te najmniej czytelne”). W 1948 r. wyjechał na dziewięciomiesięczne stypendium do Paryża, którego efektem była praca doktorska „Francja wobec państw jagiellońskich w latach 1515-1529. Studium z dziejów polityki zagranicznej w epoce Odrodzenia”, obroniona w 1949 r. (druk 1954). W 1956 r., wraz z grupą polskich uczonych reprezentujących nauki społeczne, znalazł się po raz kolejny w Paryżu. Od tego czasu datują się kontakty ze środowiskiem i instytucjami francuskiej nauki historycznej – VI Sekcją École Pratique des Hautes Études, w której sam prowadził wykłady oraz uczestniczył w konferencjach i dyskusjach przez nią organizowanych.

W styczniu 1953 r. rozpoczął pracę w nowo utworzonym Instytucie Historii PAN w Warszawie, zaczynając od stanowiska docenta, poprzez profesora nadzwyczajnego (1963) i zwyczajnego (1971). Zgodnie ze swoimi zainteresowaniami naukowymi kierował Zakładem Dziejów Polski Przedrozbiorowej, następnie Pracownią Historii Polski Nowożytnej (od 1977 r. do emerytury), która była miejscem ważnych dysku-

sji naukowych, w gronie najwybitniejszych polskich uczonych, pracujących w różnych ośrodkach naukowych Polski. Była szkołą dla młodych doktorantów, którzy dopiero zaczynali swoją „przygodę zawodową” z historią.

W 1974 r. Andrzej Wyczański został zatrudniony w Zakładzie Historii istniejącym przy ówczesnej Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku. Zawsze podkreślał, że był to bardzo ważny okres w Jego życiu. Chciał się bowiem sprawdzić również jako dydaktyk, gdyż w IH PAN zajęć ze studentami nie prowadzono. Oprócz wykładów z historii nowożytnej otworzył seminarium magisterskie. Z białostocką uczelnią związany był do 2004 r. Podczas swojej przeszło 30-letniej pracy w tejże uczelni Profesor wypromował ponad 15 doktorów i prawie 100 magistrów. Pełnił też funkcję Dyrektora Instytutu (1986–1991), następnie przewodniczył Radzie Naukowej. Ponieważ w Białymstoku nie było do lat dziewięćdziesiątych porządnej biblioteki, przywoził w swojej torbie w każdy piątek kilka kilogramów książek, aby jego uczniowie zapoznawali się z niezbędną literaturą historyczną i nie byli gorzej wykształceni od studentów z renomowanych środowisk akademickich. To na seminariach, podczas dyskusji z Profesorem, rodziły się pomysły na dalsze badania Jego uczniów. W Białymstoku pozostawił następców, którzy wierni pomysłom Mistrza kontynuują badania nad historią gospodarczą, społeczną czy kultury.

Zainteresowania naukowe Profesora koncentrowały się wokół kilku nurtów problemowych, ale chronologicznie związanych w zasadzie z epoką odrodzenia. Pierwsze dostrzeżone przez środowisko prace dotyczyły historii politycznej Polski i Europy. Była to wspomniana wcześniej rozprawa o stosunkach polsko-francuskich za Zygmunta I, następnie: *Polska Rzeczą Pospolitą Szlachecką* (wyd. 1 – 1965, wyd. 2 – 1991), *Polska w Europie XVI stulecia* (1973) czy podręcznik *Historia powszechna: wiek XVI* (1983). W pracach tych ujęcie analityczne przechodzi w syntezę, zjawiska polskie pokazane są na szerszym europejskim tle. Dzieje polityczne stają się wypadkową zjawisk o charakterze społecznym, gospodarczym i z zakresu kultury.

Największy wpływ na historiografię polską wywarły prace Profesora Wyczańskiego z zakresu historii gospodarczej i społecznej Polski XVI stulecia. Pierwsza – *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580* (1960), poprzedzone artykułem *O folwarku szlacheckim w Polsce XVI stulecia* (1954) oraz *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego 1500–1660* (1964). Wyczański podejmując ten nurt badawczy, poszedł tropem wcześniejszych badań Jana Rutkowskiego, ale wykorzystał znacznie bardziej różnorodne kategorie źródeł

niż jego poprzednicy. Kwerenda archiwalna objęła nie tylko inwentarze, rachunki czy lustracje, ale także umowy dzierżawne z ksiąg grodzkich i ziemskich małopolskich, mazowieckich oraz wielkopolskich. Wyczański ustalił, że folwark szlachecki w XVI w. był kontynuacją wcześniejszego *praedium* militarne czy *praedium*, a nie zjawiskiem nowym, powstałym na skutek rugowania chłopów z ziemi. Wręcz przeciwnie, szlachcie zależało na utrzymaniu gospodarstw chłopskich, które dostarczały folwarkowi niezbędnych rąk do pracy oraz przyczyniały się do ograniczenia zbiegostwa. Pokazywał przykłady przenoszenia chłopów na grunty gorsze oraz rozszerzania folwarku poprzez zajmowanie pustych łąnów. Wskazał, że rozwój folwarku zależał od możliwości pozyskania siły roboczej. W szesnastowiecznej Rzeczypospolitej mało było dóbr szlacheckich opartych wyłącznie na pracy pańszczyźnianej. Dlatego też dwór musiał przyjmować pracowników najemnych – sezonowych lub stałych – którzy uprawiali folwarczne pola albo zajmowali się hodowlą.

Następnym krokiem w badaniach nad folwarkiem było skonstruowanie modelu folwarku szlacheckiego uwzględniającego jego wielkość (ok. 4 łąnów), części składowe, siłę roboczą i produkcję, obalając mit dotychczasowej historiografii o Polsce jako spichlerzu zbożowym Europy. Profesor oszacował proporcje zbóż sprzedawanych na rynku lokalnym i w Gdańsku w stosunku do wielkości globalnej oraz zrekonstruował średni dochód folwarku szlacheckiego w XVI w., uzależniając go od charakteru wykorzystywanej siły roboczej. Pańszczyznę mógł właściciel folwarku podnosić tylko do pewnych granic, poniżej których już tylko ponosił straty. Utworzony model działania folwarku Profesor prześledził następnie na przykładzie starostwa korczyńskiego, wchodząc w XVII stulecie, pokazując przejawy kryzysu oraz podejmowane przez aktualnych administratorów starostwa inicjatywy w celu przezwyciężenia go, głównie opierające się na obniżeniu konsumpcji wewnętrznej, propinacji i wzroście obciążeń chłopów.

Gospodarstwo chłopskie również znajdowało się w sferze zainteresowań Uczzonego, było bowiem sprzęgnięte z folwarkiem, a w niektórych sytuacjach nawet konkurentem dworu. Profesor pokazał dwa modele gospodarstw chłopskich funkcjonujących w epoce preindustrialnej – samodzielne i niesamodzielne – oraz zachodzące w nich zmiany i próby dostosowania pod wpływem zmiennej sytuacji rynkowej.

Analiza działania folwarku i gospodarstwa chłopskiego stała się punktem wyjścia dla innych, niezwykle ważnych i pionierskich w Polsce badań – analizy zjawiska konsumpcji żywności w Polsce XVI w. W opublikowanej w 1969 r. książce *Studia nad konsumpcją żywności*

w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w. ustalone zostały średnie racje żywnościowe Polaków – na około 4, 5 kilokalorii, a także struktura konsumpcji naszych przodków – od strony spożywanych pokarmów i ich ilości – kuchnie ludzi zamożnych, średniej szlachty, chłopów. Profesor Wyczański pokazał nie tylko społeczne, ale także regionalne zróżnicowanie spożywanych produktów, z dominacją węglowodanów (przeszło 80%), następnie białka (około 11%) oraz niewielki udział tłuszczów w diecie. Zbadał też związek cen, zwłaszcza żyta, z kosztami wyżywienia i ówczesnymi płacami. Spadek płac realnych miał miejsce w XVI w. i został zahamowany w pierwszej połowie następnego stulecia. Badania konsumpcji posłużyły do ustalenia globalnej produkcji rolnej w Polsce, a to z kolei do ustalenia wielkości dochodu narodowego w Polsce, wynoszącego około 16 zł na jednego mieszkańca. Praca nad folwarkiem i konsumpcją żywności weszły do kanonu ustaleń historii gospodarczej.

W 1977 r. ukazała się praca *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku. Studia* – spinająca historię gospodarczą z pozostającym gdzieś w tle zainteresowaniem społeczeństwem staropolskim. Spojrzenie na dawne społeczeństwo przez pryzmat płaconego przez jego członków podatku pokazało inną jego strukturę. Podatek bowiem był tak konstruowany, aby odzwierciedlać nie tylko dochód płaćcej osoby, ale także jej prestiż społeczny. Dlatego największe obciążenia podatkowe wyznaczyli ówcześni prawodawcy senatorom duchownym i świeckim, zasiadającym na najbardziej eksponowanych materialnie i prestiżowo miejscach senackich. Wykorzystane źródła pozwalają ustalić, że podatek płacony ówczesnie przez szlachtę nie przekraczał 2–4% jej dochodów. Twórcy taryf dochodu podzielili społeczeństwo polskie około 1590 r. na osiem kategorii majątkowych, co pozwala uchwycić zmiany bogactwa i prestiżu społecznego (ministrowie) i gospodarczego (żupnicy, celnicy, kupcy).

Do badań nad uwarstwieniem chłopów posłużyły źródła dla starostwa korczyńskiego. Dysponując danymi dla prawie 1,5 tysiąca gospodarstw, Andrzej Wyczański ustalił, że zróżnicowanie majątkowe wśród chłopów wynikało z dodatkowych dzierżaw z pól, łąk, jezior, za które płacili czynsz, a nie musieli z tych obszarów odrabiać pańszczyzny; dzięki nim bogacili się. Najaktywniejsi byli kmiecie, karczmarze, którzy przyjmowali dzierżawy indywidualnie lub zbiorowo. Ważne też wydaje się spostrzeżenie Profesora o przedsiębiorczości wdów, które po śmierci współmałżonka kontynuowały prowadzoną wspólnie linię gospodarki, a nawet brały w dzierżawę dodatkowe grunty.

Zainteresowanie problematyką społeczną widać w serii wydawniczej *Spółeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, publikowanej od 1976 do

1986 r. pod redakcją Profesora Wyczańskiego. Wachlarz poruszanych tematów był niezwykle szeroki. Jak zapowiedział w przedmowie do tomu pierwszego Andrzej Wyczański, najbardziej interesowała Go problematyka pogranicza: styku historii społecznej i innych specjalności historycznych – dziejów kultury, polityki i gospodarki (t. 1, s. 5). Przeglądając nawet pobieżnie poszczególne tomy serii, zauważyć można między innymi, że wśród poruszanych tematów pojawia się problematyka kultury i oświaty w sensie umiejętności czytania i pisania, badania nad mentalnością mieszczan i stratyfikacja społeczna chłopów i magnaterii, badania nad rodziną staropolską i elitami władzy.

W latach sześćdziesiątych minionego wieku w związku z wielkim jubileuszem Uniwersytetu Jagiellońskiego pojawiły się rocznicowe wydawnictwa poświęcone roli uczelni w kulturze polskiej. Andrzej Wyczański również miał w tym swój udział. W opracowaniu *Uniwersytet Krakowski w czasach złotego wieku* (w: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764*, t. 1, red. K. Lepszy, Kraków 1964) przyjrzał się studentom, ich pochodzeniu społecznemu i geograficznemu. Już wówczas wskazał na niekwestionowaną rolę Akademii w kształceniu elit politycznych i intelektualnych szesnastowiecznej Polski.

Do problematyki wykształcenia w renesansie nawiązuje także kolejna książka – *Między kulturą a polityką. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506–1548)*, która ukazała się w 1990 r. Ukazuje ludzi, którzy sprawowali urząd sekretarski za Zygmunta Starego, ich późniejsze kariery, poglądy polityczne, horyzonty intelektualne i działalność jako mecenasów kultury.

Kumulację zainteresowań polityką, społeczeństwem, gospodarką i kulturą stanowi ostatnia książka Profesora – *Szlachta polska XVI wieku* (Warszawa 2001). To synteza wcześniejszych badań Wyczańskiego nad pozycją gospodarczą, społeczną i kulturalną szlachty w społeczeństwie XVI w. Za sprawę niezwykle ważną Autor uznał problem liczebności stanu szlacheckiego w stosunku do innych stanów społeczeństwa staropolskiego. Przybliżył także najnowsze badania nad rodziną szlachecką, jej życiem codziennym, wychowaniem i edukacją, aktywnością gospodarczą w rolnictwie i poza nim, modelem kariery, sposobem spędzania czasu wolnego, a także postawami obywatelskimi i politycznymi.

W dorobku naukowym Profesora znalazło się też miejsce na edytorstwo źródeł historycznych. W 1959 r. przygotował do druku *Lustrację województwa lubelskiego z 1565 roku* oraz edycje *Acta Tomiciana*. Od 1990 r. wspólnie z Andrzejem Jezierskim, Juliuszem Łukasiewiczem, Cezarym Kuklą i Cecylią Leszczyńską wydawali niezwykle ważne

w pracy historyka materiały *Historia Polski w liczbach. Okres do 1795 roku*. Przydatność tej publikacji w pracach historyków jest nie do przecenienia.

Profesor był otwarty na wszelkie nowości techniczne ułatwiające tradycyjne metody pracy historyka. Jej efektem była praca *Mikrofilm – nowa postać książki* (wyd. 1 – 1960), w której przedstawił nowoczesną wówczas koncepcję informacji naukowej. Krokiem niemal rewolucyjnym w sensie metody i narzędzi było wykorzystanie w badaniach historycznych elektronicznej techniki obliczeniowej. W latach 1979–1986 zorganizował i kierował zespołem badawczym (IH PAN i Filia UW w Białymstoku), który jako jeden z pierwszych zastosował w badaniach nad rodziną staropolską technikę informatyczną.

Profesor aktywnie angażował się w pracę różnych organizacji i instytucji społecznych i państwowych. Przez wiele lat przewodniczył Komisji Historii Gospodarczej Komitetu Nauk Historycznych PAN, Radzie Naukowej Instytutu Historii PAN, był Prezesem Towarzystwa Miłośników Historii, kierował Ogólnopolskim Komitetem Olimpiady Historycznej.

Lata dziewięćdziesiąte to czas pracy Profesora w administracji PAN. W latach 1990–1992 był Sekretarzem Wydziału I, następnie jego Wiceprezesem i Sekretarzem Naukowym (1993–1995).

Profesor Andrzej Wyczański łączył w sobie erudycję z wielką intuicją i nowatorstwem pomysłów badawczych. Posiadał cechy uczonego swojej ulubionej epoki – historyka-humanisty. Był też znakomitym nauczycielem. Być Jego uczniem to zaszczyt.

Anna Kamler